

*Ю. О. Костюшко, к.пед.н., доцент,
Житомирський державний університет імені Івана Франка*

Я-КОНЦЕПЦІЯ ЯК ГОЛОВНИЙ АСПЕКТ ЛЮДИНИ, ЩО РОЗВИВАЄТЬСЯ

Исследуется Я-концепция человека, которая реализуется как многоаспектная сущность. Делается вывод, что "Я" человека формируется в плоскости психологических механизмов самоопределения, самодетерминации, самосознания. При этом Я-концепция возникает у человека в процессе социального взаимодействия как неизбежный и всегда уникальный продукт его психического развития, как относительно устойчивое и в то же время подверженное внутренним колебаниям и изменениям психическое новообразование.

Ключевые слова: *личность, Я-концепция, механизмы самоопределения, самодетерминации, самосознания.*

The article deals with the study of the self-conception of a man, which is implemented as a multi-faceted entity. The conclusion is made that the "I" of a man is formed in the plane of the psychological mechanisms of self-determination, self-determination, self-awareness. In this self-concept occurs in a person's social interaction as an inevitable and always unique product of his mental development, as a relatively stable and at the same time by exposure to internal vibrations and changes in mental structures.

Keywords: *personality, self-concept, self-determination mechanisms, self-determination, self-awareness.*

Одним із найголовніших аспектів людини є її особистісне начало. Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує про те, що Я людини розуміється як складна багатогранна сутність, оскільки емпірично та теоретично виокремлено багато форм Я: Я-концепція, самооцінка, самоповага, самоствердження, самоконтроль, верифікація Я, Я-розбіжність, ідентичність тощо. У науковій літературі описані найбільш загальні підходи до вивчення "Я-концепції" (І.С.Кон, Р.Бернс, Е.Еріксон, В.В.Столін, Л.І.Божович, О.К.Дусавицький, Л.І.Анціферова та ін.), які наголошують на тому, що "Я" людини формується у площині психологічних механізмів самовизначення, самодетермінації, самосвідомості.

Внутрішній світ людини, її самосвідомість завжди привертала увагу філософів, учених і художників. Відтак, свідомість і самосвідомість – одна з центральних проблем психолого-педагогічних, філософських наук. Її значущість зумовлена тим, що вчення про свідомість і самосвідомість складає методологічну основу вирішення не тільки багатьох найважливіших теоретичних питань, але і практичних завдань у зв'язку з розвитком особистості педагога.

Відтак, метою статті є з'ясування сутності Я-концепції, що постає важливим чинником педагогічної дійсності. Суттєво, що здібність до самосвідомості і самопізнання постає винятковим надбанням людини, яка в своїй самосвідомості усвідомлює себе як суб'єкта свідомості, спілкування і дії, виявляючи безпосереднє ставлення до себе. Підсумковим продуктом процесу самопізнання є динамічна система уявлень людини про себе, що пов'язана з їх оцінкою та реалізується у понятті "Я-концепція". Я-концепція виникає у людини в процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний продукт її психічного розвитку, як відносно стійке і в той же час схильне до внутрішніх коливань і змін психічне новоутворення. Вона накладає певний відбиток на всі життєві прояви людини – з самого дитинства до глибокої старості.

Проблема Я-концепції є однією з найбільш складних й одночасно розроблених в психології особистості, про що свідчать тисячі досліджень цього багатоаспектного феномена. Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує про те, що Я людини розуміється як складна багатогранна сутність, оскільки емпірично та теоретично

виокремлено багато форм "Я": Я-концепція, самооцінка, самоповага, самоствердження, самоконтроль, верифікація "Я", Я-розбіжність, ідентичність тощо [4].

Як наукове поняття Я-концепція увійшла до ужитку спеціальної літератури порівняно нещодавно, але в літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, немає єдиного її трактування. Все ж можна констатувати, що розуміння Я-концепції як самосвідомості постає найбільш інтегральним та цілісним. Я-концепція – поняття менш нейтральне, таке, що включає оцінний аспект самосвідомості. Це динамічна система уявлень людини про себе, в яку входить як власне усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних і інших якостей, так і самооцінка, а також суб'єктивне сприйняття впливаючих на дану особу зовнішніх чинників. Р.Бернс розуміє Я-концепцію як сукупність всіх уявлень людини про себе, які пов'язані із їх оцінкою. Описову складову Я-концепції часто називають образом Я або картиною "Я". Складову, пов'язану зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, називають самооцінкою або ухваленням себе. Я-концепція, по суті, визначає не просто те, що собою являє індивід, але і те, що він про себе думає, як дивиться на свій діяльний початок і розуміє можливості свого розвитку в майбутньому [3, с 31].

Можна сказати, що Я-концепція фокусує в собі інтегровані уявлення людини про себе, що виступають в формі "образу Я", "Я-концепції". Таким чином, "Я" людини виявляє наріжний аспект – самосвідомість або Я-концепцію (уявлення, сукупність знань про себе), а ці терміни зазвичай використовуються як синоніми [1].

Суттєво, що якщо Я-концепція людини реалізується у площині її самосвідомості, то остання постає важливою телеологічною категорією орієнтальних доктрин (буддизму), де мета розвитку людини (просвітлення) реалізується на шляху підтримання неперервності стану самосвідомості людини. Підтримання цього стану є важливим у контексті соціальної взаємодії індивіда, яка постає ключовим аспектом становлення його Я-концепції. Відтак, Я-концепція, що може аналізуватися у контексті соціалізації та соціальної адаптації, є певним результатом соціалізації і психологічної адаптації особистості до актуальних ситуацій її життєдіяльності, відтак особливості "Я-концепції" та її окремих структур є певними показниками стану адаптованості особистості до соціокультурних умов свого існування. Тому у структурі різних особистостей можуть знаходити реалізацію як адаптивні, так і дезадаптивні і патологічно адаптивні "Я-концепції" [2].

Таким чином, самосвідомість постає найважливішим чинником процесу соціалізації людини, її інтеграції у соціальну структуру суспільства. Зазначений висновок можна проілюструвати спостереженням В. Франкла, який показав, що поведінка підлітків не може бути достовірно передбачена на основі обстановки в сім'ї, завдяки аналізу шкільних або соціальних переживань, сусідських або соціокультурних впливів, показників медичної картки, спадкового фону та інших чинників. Набагато кращий прогноз дає саме ступінь саморозуміння, самоусвідомлення, що виявляє з відповідною поведінкою кореляцію 0.84 [9, с. 81].

Проблемі самосвідомості присвячено немало досліджень у вітчизняній психології. Ці дослідження сконцентровані в основному навколо двох груп питань. У роботах Б.Г. Ананьєва, Л.І.Божовіч, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, І.І.Чеснокової, В.В.Століна, А.Г.Спіркина в загальнотеоретичному і методологічному аспектах проаналізовано питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особи. У іншій групі досліджень розглядаються більш спеціальні питання, перш за все пов'язані з особливостями самооцінок, їх взаємозв'язком з оцінками тих, що оточують.

Самосвідомість – це складна психологічна структура, що включає такі компоненти (за В.С.Мерліном), як, по-перше, свідомість своєї тотожності, по-друге, свідомість свого власного "Я" як активного, діяльного початку, по-третє, усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей, і, по-четверте, певну систему соціально-етичних самооцінок.

Всі ці елементи пов'язані один з одним функціонально і генетично, але формуються вони не одночасно.

Самосвідомість є вінцем розвитку вищих психічних функцій, вона дозволяє людині не тільки відображати зовнішній світ, але й виділивши себе в цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його і певним чином ставитись до себе. Усвідомлення себе як деякого стійкого об'єкту передбачає внутрішню цілісність, постійність особистості, яка незалежно від змінних ситуацій здатна залишатися сама собою.

Проте О.М. Леонтьєв, що характеризував проблему самосвідомості як проблему високого життєвого значення, що вінчає психологію особистості, розцінював в цілому як невіршену, таку, що вислизає від науково-психологічного аналізу [7, с. 153].

У сучасній психологічній літературі є декілька підходів до дослідження проблеми самосвідомості. Один з них спирається на аналіз тих підсумкових продуктів самопізнання, які виражаються в будові уявлень людини про самого себе або "Я-концепція".

Розвиток самосвідомості людини нерозривно пов'язаний з процесом самопізнання як процесу наповнення самосвідомості змістом, що пов'язує людину з іншими людьми, з культурою і суспільством в цілому, процес, що відбувається усередині реального спілкування і завдяки ньому, в рамках життєдіяльності суб'єкта і його специфічних форм діяльності.

Феномени самопізнання стосуються питання про те, як відбувається самопізнання, у тому числі і те, що вже засвоєне або привласнене, перетворено на "Я" суб'єкта і в його особистість, і які форми набувають результатів цього процесу в самосвідомості.

Одна із ключових проблем у дослідженні Я-концепції пов'язана із дихотомією унітарності і багатоаспектності цього соціально-психологічного феномена. Елементи цієї дихотомії постають у концептуальному плані такими, що конкурують один з одним впродовж сторіч. Унітарний підхід до Я-концепції простежується у філософських роботах Р. Декарта, І. Канта, в психологічних теоріях К. Роджерса і А. Маслоу та ін., де єдність Я-концепції розуміється як очевидна, а спроби визначити окремі елементи Я заводять дослідника у "глухий концептуальний кут". Відтак, багатоаспектність Я у цьому розумінні можна використовувати виключно у формі метафори.

Унітарні Я-концепції наголошують на самоідентичності і самосвідомості особистості, на її унікальності та самодетермінованості.

Суттєво, що проблема самовизначення, самодетермінації виступає у С.Л.Рубінштейна для природи в цілому як проблема залежності (або, точніше, незалежності) від зовнішніх умов; на рівні людини – як проблема свободи, у людини як істоти свідомої ті "внутрішні умови", через які заломлюються зовнішні дії (т.е. самовизначення) суть його свідомо визначуване відношення до того, що оточує; людина є особа внаслідок того, що вона свідомо визначає своє ставлення до оточення.

Отже, від максимально абстрактного розуміння самовизначення (самодетермінація в опозиції "самодетермінація – детермінація іншим"), С.Л.Рубінштейн приходять до прямої вказівки на механізми самовизначення: це становлення людини як суб'єкта власного розвитку (саморозвитку) за допомогою вироблення узагальненого відношення до світу і до себе в світі.

Відповідно до Дж. Стейнса, Я-концепція визначається як система уявлень, образів і оцінок в свідомості індивіда, що відносяться до нього самого.

У той же час, Р. Бернс розумів під Я-концепцією сукупність уявлень індивіда про себе, яка пов'язана із особистісною самооцінкою. Відтак, Я-концепція постає скоріше не стільки тим, що можна ототожнити з особистістю людини, скільки тим, як себе ця особистість уявляє й оцінює. Сукупність цих уявлень та оцінок визначено двома категоріями: когнітивною категорією – образом "Я" і оцінною – самооцінкою. Образ "Я" тут можна розуміти як сукупність абстрактних характеристик людини, що не є прив'язаних до конкретних життєвих ситуацій, а самі ці характеристики стосуються не тільки психологічних якостей індивіда, але і його соціальних статусів, соціально-психологічних ролей, анатомічно-конституціональних властивостей організму, соціетальних особливостей етносу та ін. Ці характеристики входять в образ Я з різною

питомою вагою, при цьому значущість елементів самоопису може мінятися кожен раз залежно від контексту життєвої ситуації, що складається.

Суттєво, що образ "Я" завжди підлягає оцінці з боку суб'єкта та певним чином формується у контексті цієї оцінки: людина співвідносить образ свого Я з соціальними вимогами і стереотипами. Отже, важливу роль у формуванні самооцінки відіграє співвідношення образів реального і ідеального "Я". Важливо, як вважають психотерапевти, високий ступінь їх відповідності й інтегральності характеризує стан психічного здоров'я. При цьому суб'єкт, що реалізує характеристики, які визначають його ідеальне "Я", має володіти високою самооцінкою. І навпаки, при відчутті розриву між реальним і ідеальним "Я", самооцінка має тенденцію знижуватися. Іншим важливим чинником, що визначає самооцінку людини, є інтеріоризація соціальних реакцій стосовно даного індивіда, оскільки людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, вона оцінюється іншими [3].

К. Хорні розглядає "Я" як вектор природного розвитку людини і якщо не перешкоджати такому природному розвитку, людина природним чином реалізує власне. Відтак, ідеальний образ "Я" є задоволенням потреби у власному "Я" за допомогою уявлення [10].

Відповідно до К. Роджерса Я-концепція є складною структурованою картиною, що існує в свідомості індивіда. Вона включає власне "Я", а також його відносини і й систему ціннісних орієнтацій, коли людина існує й реалізує себе, головним чином, в своєму суб'єктивному світі, в той час як формування Я-концепції відбувається на основі взаємодії людини із зовнішнім середовищем. При розбіжності між досвідом людини і його Я-концепцією в дію вступають нейтралізуючі механізми психологічного захисту.

Багатоаспектність Я-концепції може бути пов'язана із багатоаспектністю феномена "Я" людини. Структурно виділяються такі головні особистісні феномени, як 1) система ціннісних орієнтацій (систему ідеалів, заборон); 2) систему субстанціонального (функціонального) "Я"; 3) систему рефлексивного "Я"; 4) систему внутрішнього соціально-особистісного контролю (відображене "Я"). Субстанціональне "Я" людини співвідноситься з її реальними властивостями, рефлексивне "Я" – з певними уявленнями людини про себе (це "Я"-концепція). Відображене "Я" складається з уявлень про те, як бачать нас та оцінюють інші люди [8, с. 129,174].

Ці особистісні феномени можна зіставити з аналітичними параметрами суб'єктивної реальності:

1) Змістовий параметр означає, що кожне явище суб'єктивної реальності є відображенням чогось і це відображення складає його зміст.

2) Формальний параметр означає, що кожне явище суб'єктивної реальності виступає в певній формі, оскільки зміст завжди так чи інакше оформлено.

3) Істиннісний параметр характеризує явища суб'єктивної реальності з боку адекватності відображення в ньому відповідного образу дійсності.

4) Ціннісний параметр означає, що будь-яке явище суб'єктивної реальності є відображенням, що містить відношення до нього суб'єкта, несе у собі певну значимість для даної особистості.

5) Діяльно-вольовий параметр характеризує явища суб'єктивної реальності з боку вектора активності, виражає той "вимір" суб'єктивної реальності, який можна позначити як проекцію у майбутнє і цілеспрямованість як дійовий, вольовий і творчий чинники [5, с. 100-108].

Особливість багатоаспектних теорій Я-концепції реалізується у контексті поєднання двох ключових моментів. По-перше, Я-концепція позначає самоідентичність і самосвідомість особи. По-друге, в ній виражена базове протистояння "Я" і "не-Я" ("Іншого").

За Е. Еріксоном Я-концепція є ідентичністю особи, що виникає на біологічній основі під впливом чинників певної культури. При цьому ідентичність розуміється як "суб'єктивне відчуття безперервної самототожності" [1].

М. Раусте фон Вріхт також визначає Я-концепцію як результат диференціації образу світу. Образ Я стає частиною образу світу, що включає як уявлення про Я, так і уявлення про відносини Я з навколишньою дійсністю.

М. Кун і Т. Макпартленд розрізняють об'єктивні (соціально-зв'язані) і суб'єктивні компоненти Я-концепції. Дослідження показало, що люди істотно розрізняються по кількості суб'єктивних і об'єктивних компонентів Я-концепції. При цьому об'єктивні компоненти є більш вираженими.

Загалом, як відзначають К. А. Абульханова-Славська і Є. В. Гордієнко, у вітчизняній психології співвідношення "Я" – "Інший" розглядається в контексті проблеми самосвідомості. Самосвідомість при цьому визначається як пізнання людиною самої себе в її співвіднесеній з іншими людьми в спільній діяльності.

А. Ш. Тхостов розробляє концепцію межі між Я і не-Я. Для того, щоб бути собою, необхідно володіти своїм унікальним і обмеженим місцем в просторі, тобто тілом. Вже на семантичному рівні ми спостерігаємо спорідненість концептів "Я" і "Тут", які у ряді мовних ситуацій виявляються взаємодоповнюючими і навіть взаємозамінними. Топологічно суб'єктивність репрезентована як континуум станів між двома принципово недосяжними полюсами: суб'єкта і об'єкта. Напряга на межі між цими полюсами породжує суб'єктивний образ об'єктивної реальності. При цьому локалізація межі між суб'єктом і об'єктом не є однозначною. По-перше, Я протиставлено існуючому поза тілом світу; по-друге, свідомість – світу поза свідомістю, у тому числі і тілу; по-третє, свідомість протиставлено всьому її змісту, який стає для неї об'єктом. Іншою умовою виділення предметів є принцип об'єктивації: вони повинні бути в буквальному розумінні не-обходженими і непрозорими. Принципу об'єктивації можуть бути схильні у випадках патології і суб'єктивні образи: вони стають невідконтрольними та "надреалізуються". Виникають патологічні форми розділення Я і не-Я: відчуження і привласнення, коли, наприклад, власна думка або внутрішня мова людини починають переживатися нею як чужі думки або слова, відтворні або вимовні в її голові, або ж вона починає переживати будь-які події в світі як такі, що мають до неї певне відношення [6].

Відтак, можна говорити про багатоаспектність Я-концепції, що виражається в наявності її субмодальностей. При цьому субмодальність Я виступає в ролі своєрідного передавача, одержуючи інформацію "на вході" і кодує її "на виході" диспозиції щодо дії для інших когнітивних елементів системи особистості. Субмодальності Я можуть бути узгоджені або з базовим прототипом Я-концепції, або з прототипом ситуації. В цьому розумінні вони визначають структуру Я-концепції.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Представления личности об отношении к ней значимых других / К. А. Абульханова-Славская, Е. В. Гордиенко // Психологический журнал, 2001. – Т. 22. – № 5. – С. 38–47.
2. Агаджанян Н.А. Адаптация и резервы организма / Н.А.Агаджанян. – М.: ФиС, 1982. – 176 с.
3. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание / Пер. с англ. / Р.Бернс/ – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
4. Дорфман Л. Современные исследования многоаспектности Я / Л. Дорфман // Личность, креативность, искусство / Отв. ред. Е. А. Малянов, Н. Н. Захаров, Е. М. Березина, Л. Я. Дорфман, В. М. Петров, К. Мартиндейл. – Пермь: Пермский государственный институт искусства и культуры, Прикамский социальный институт, 2002. – С. 122–140.
5. Дубровский Д. И. Проблема идеального / Д. И. Дубровский. – М.: Мысль, 1983. – 228 с.
6. Журавлев И. В. Феномен отчуждения: стратегии концептуализации и исследования / И. В. Журавлев, А. Ш. Тхостов // Психологический журнал, 2002. – Т. 23. – № 5. – С. 42–48.
7. Леонтьев А.А. Деятельность. Сознание. Личность / А.А. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 181 с.

8. Сержантов В. Ф. Человек как предмет философского и естественнонаучного познания / В. Ф. Сержантов, В. В. Гречаный. – Л.: Изд. ЛГУ, 1980. – 216 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
10. Хорни К. Наши внутренние конфликты: конструктивная теория невроза / К. Хорни. – СПб.: Лань, 1997. – 320 с.